

Sfântul Mitropolit Antim Ivireanul, ctitor al predicii originale în limba română

Carmen-Maria BOLOCAN

Notre étude, Le Saint Métropolitain Antim Ivireanul, fondateur du sermon original dans la langue roumaine, souligne la contribution importante que cette personnalité a apporté à la culture roumaine et, pas seulement. L'auteur a employé dans ces sermons, beaucoup d'éléments du culte chrétien, de la littérature populaire, mais aussi des textes bibliques et patristiques.

La fonction herméneutique du discours se réalise à l'aide du talent du parleur. La mission du prédicateur est de guérir l'âme de ses fidèles. C'est pourquoi, le sermon du dimanche est compris comme une école de psychothérapie, d'analyse des âmes et des consciences.

Cette étude met en évidence le fait que ces sermons peuvent constituer un modèle pour les prédicateurs d'aujourd'hui, le schéma rétorique étant le même à cette époque-là qu'aujourd'hui.

I. Conținutul predicilor Sfântului Mitropolit

Sfântul Mitropolit Antim Ivireanul, marele retor din ultimii ani ai epocii Sfântului Voievod Constantin Brîncoveanu, este categorisit drept un străin *adaptat* pînă la însușirea conținutului mentalității românești. Devoțiunea pentru cultura românească l-a determinat să se ridice deasupra mulțimii de străini atrași de meleagurile românești.

Lectura *Didahiilor* îl indică pe Mitropolitul Antim inițiator al elocinței sacre. Compozițional, predica este meditată, chibzuită și, cu toată naturalitatea și vigoarea ei, relevă un caracter scriptic. Ea constituie și o revoluție în sens beletristic, avansînd ideea de public. Stilul cazaniei iese, astfel, din stereotipie și se subordonează relației *predicator-auditor*.

Deși Sfântul Antim a fost important ca tipograf și traducător, harul său s-a manifestat în predica de amvon, a cărei compoziție și efect interesează istoria literaturii. Imagistica poetică este un instrument liric al discursului teologic, asigurîndu-i eficacitatea. Chiar dacă primează *învățătura* și nu *delectarea*, există, oricum, intenția de a miza pe sensul figurat al cuvîntului și al construcțiilor alegorice. Estetizarea mijloacelor folosite de retorica sacră nu este, într-atît de excesivă încît să trădeze simplitatea discursului, postulată de Sfinții Părinți. Sfântul

Antim este cunoscător de dispute retorice. Numai din această perspectivă pot fi înțelese numeroasele fraze, de o anumită vehemență, prin care Antim se dezice de retorică și se recunoaște doar predicator, păstor apostolic. Dacă are unele opinii, ele țin doar de sfera moralei creștine și sînt măsurat distribuite în cele 35 de didahii (predici-învățături) lăsate în manuscris.

Lectura *Didahiilor* ne descoperă că în alcătuirea cuvîntărilor s-a ținut seama și de principiile omiletice care contribuie la atingerea scopului întreit al prediciei: de a lumina mintea, de a mișca inima și de a îndupleca voia. Aceste principii sînt: *hristocentric*, pentru că învățătura bisericească și îndemnul spre a face bine vin de la Hristos și se împlinesc în și pentru Hristos, *eclesiocentric*, pentru că se afirmă necesitatea ascultării necondiționate și continue de Biserica ce este păstrătoarea adevărurilor de credință revelate, *psihologic*, prin analiza unor stări sufletești ale persoanelor din istoria sfîntă și prin observarea unor astfel de stări la ascultători, *al intuiției*, prin capacitatea de relaționare dintre cunoștințele abstracte cu cele care caracterizau societatea contemporană cu autorul, al stimulării activității proprii a ascultătorilor, *al actualizării*, prin raportarea învățăturii evanghelice la situații din viața societății în mijlocul căreia își desfășura viața preoțească, *al propovăduirii* cu cuvîntul și cu fapta, prin modelul vieții sale duhovnicești. Acest ultim principiu este deosebit de important pentru reușita prediciei. Oricît de frumoase ar fi vorbele rostite de un predicator, ele nu vor avea în sufletul ascultătorilor rezonanța dorită și scopul prediciei nu va fi atins deplin dacă predicatorul nu adîncește în faptă forța cuvîntului.

Antim a folosit în predici o abundență de elemente din cultul creștin. Astfel, textele și cîntările cultice întrebuițate ca material intuitiv erau într-o bună măsură familiare ascultătorilor săi, deci asigurau percepția adevărurilor de credință expuse în *Didahii*.

Este important de consemnat faptul că literatura populară a constituit un factor important de înrîurire asupra activității de predicator a lui Antim. El știe să se miște cu impresionantă îndemînare printre textele scripturistice și patristice, dar, în același timp, folosește și cărțile populare care circulau în vremea sa.

“Cuvînt de învățătură în 26 ale lui Octombrie, asupra cutremurului și a marelui mucenic Dimitrie, izvorîtorul de mir” nu este un simplu act de pedanterie sau de atitudine polemică. Contextul este cel al explicației asupra fenomenului natural al cutremurului. Fraza are nuanță adversativă: “Ci noi, acum, de astă dată, vom lăsa într-o parte cele ce au zis Anaxagora, Aristotel, Democrit și Anaxament și vom crede mai vîrtos pre Dumnezeuescul filosof, pre David, carele zice (Ps. 103) (Antim Ivireanul, 1888: 185-186): «cela ce caută pre pămînt și-l face de se cutremură»”. În aceste fraze se subliniază opțiunea predicatorului nu pentru explicație rațională, ci pentru cea figurată a înțeleptului biblic. Indiferent că este folosită în ajutorul moralei teologice, intenția literară există și ea înlesnește înțelegerea, prin transfer figurat, de la seismele terestre, la tulburările sufletești provocate de necredință.

În compozițiile predicatoriale ale Sfîntului Mitropolit tot ceea ce curge natural și patetic ține de elocință (talent), iar ce e adăugat convențional vine din ceea ce a

învățat (retorică). Funcția hermeneutică a discursului se realizează prin talentul vorbitorului.

Predica inaugurală, “Aceasta o am zis când m-am făcut mitropolit”, anunță programul educativ care avea să se împlinescă prin limbajul simbolic al evangheliștilor. *Exordiul* (Introducerea) acestui text are funcția metaforei expansive, conotația ei autorizând finalitatea întregii acțiuni a predicatorului: “Veniți după Mine și voi face pre voi vînători de oameni” (Antim Ivireanul, 1888: 1). Datoria predicatorului este aceea de a aduce sănătate sufletească păstoriților săi. De aceea, predica în serie duminicală e înțeleasă ca școală de psihoterapie, de analiză subtilă a sufletelor și conștiințelor, de corecție a moravurilor și de credință smerită. Iar funcția retorului, asemănat cu misiunea Mîntuitorului Hristos, “preaînțeleptul doftor al sufletelor”, și cu cea a “doftorului patimilor trupești” care vindecă boala trupului, este de a vindeca “patimile cele sufletești” prin “cuvinte cerești”. Căci “limbile doftoria lumii” sînt. “Ucidem cu limba” sau “înviem cu limba”. Cuvîntul credinței ne ajută “să ne suim sus nu cu trupul, ci cu mintea, la mari și la înalte gînduri”. Astfel, fiecare predică înseamnă o treaptă a inițierii în actul de a gîndi credința.

Fraza exordială “Veniți...” se repetă, ca laitmotiv, în această didahie, dar și în altele. Ritmînd expunerea, repetiția face mai clară, treptat, dicția ideii centrale, sporește dramatismul argumentării orale însoțită de gestică retorului, pe care ne-o închipuim a fi fost largă și expresivă, complementară cuvîntului răsunător.

Programul predicatorului nu se poate împlini fără auditoriu. Cunoscuta “*captatio benevolentiae*”, plasată mereu în alt loc al predicii (de obicei la început și după admonestările mai severe ale comportamentului imoral, pentru împăcare), nu este singura adresare directă (“iubiții mei ascultători și cinstiți și de bun neam boeri”). Predicatorul pleacă de la un pact, subliniind ideea că și el suportă aceleași vicisitudini: “și dinpreună cu Dumneavoastră să pățimesc la toate cîte v-a aduce, ceasul și vremea” (Antim Ivireanul, 1888: 5). Destinul comun apropie psihologic, dar în același timp obligă la un comportament egal: “am datorie să priveghez cu osîrdie și fără de lene ziua și noaptea” (*idem*). “[...] învătîndu-vă și îndreptîndu-vă cu frica lui Dumnezeu pe calea cea dreaptă” (*ibidem*), însă “Și Dumneavoastră încă aveți datorie [...] pentru folosul cel sufletesc [...] să vă supuneți ascultării, că acea ascultare ce o faceți mie” [...] “fără de fățarie și fără de vicleșug”, devine scutul ierarhului, “fabricat dintr-o frază biblică “faceți ascultare lui Hristos”, spre folosul vostru, “cum zice și fericitul Pavel”. Apelul la textul scripturistic este o modalitate preluată din tradiția predicii grecești și face parte din “*argumentatio*”. Textele scripturistice, ca și cele parascripturistice, extrase din legende, sînt argumente de necontrazis și devin convingătoare în plan etic.

Fraza de început (a exordiului) din didahia “La Duminica Vameșului. Cuvînt de învățătură”, vorbește despre “pohta cea mare, și dragostea cea curată”, și “datoria părintească” “m-am îndemnat astăzi de am venit aici pentru ca să vă cercetăm sufletește” [...] “și să mă ascultați la cele ce vă învăț...”. “Pohta” sugerează dorința arzătoare și pasiunea pentru a predica, termen pe care îl atenuază cu “dragostea” și

“datoria” de a o face. Propoziția “să vă cercetez” sugerează punerea la încercare, întoarcerea spre sine, când i se cere auditoriului să învețe ce înseamnă credința, nădejdea și dragostea, cele trei virtuți creștine a cărei analiză organizează predica.

II. Literaritatea Didahiilor

Literaritatea didahiilor este studiată în toate imaginile ei, ca mijloc de impunere a ideii religios-morale. Transferul de sens din povestirile parabolice îl apropie pe Sf. Antim de ceea ce numim *substituire metaforică*. Cuvântul frumos desfată, ca în “Cîntarea Cîntărilor”, e “picătura de apă” care “adapă grădina sufletească”, spune Antim, știind că “sufletul e făr-de materie și trebuie tratat cu mijloace adecvate”. Didahiile sînt scrise și rostite în stil *fleuri*. În afară de alegorii, el știe să-și organizeze expunerea cu figuri devenite clasice în retorică: antiteze și analogii, prosopopei prin care autorul pune să vorbească o persoană absentă, defunctă sau un personaj alegoric), aluzii și ironii, metonimii (inversarea logică a întregului prin parte, a părții prin întreg, a cauzei prin efect, a efectului prin cauză) și pericope, interogații și exclamații. Ritmul și sonoritatea cuvintelor ajută acestor forme literare simple să realizeze funcția prediciei. Verva retorică presupune și un efect artistic. Expresia frumoasă îl face auzit. Antim disocia între *a fi ascultat* predicatorul și *a fi auzit*: “Să înțelegem întâi lucrarea acestui cuvînt «Ascultați» [...] Acest «ascultați», aici nu să înțelege cuvîntul cel gol, ce iase din gura omului și-l ascultăm cu urechile, căci acela nu să numește ascultare, ci auzire”. După ce auzi trebuie să te supui ascultării. Iar ascultare de efect, recomandată direct, este cea afectivă: “[...] vă pohtesc ca să vă deschideți urechile inimilor voastre și să ascultați cuvintele ce voi să grăiesc, pentru ca să vă folosiți voi cu ascultarea și eu cu zisele... «Fericiti cei ce grăiesc în urechile celor ce ascultă»”.

Sfîntul Mitropolit își atribuie datoria de “pescar sufletesc” mînuind cu artă “mreața învățăturii” și “undîta cuvîntului”, cu dorința de a scoate din adîncul sufletului “păcatul mult vînat”. Limbajul figurat este ambiguu și determină înțelegerea sensibilă. Expresia “morminte spoite” aduce aminte de alegorismul de factură barocă al *Istoriei ieroglifice*. Retorul se declară atotștiutor, cititor în suflet, atunci cînd își asigură auditoriul (“domnitor”, “boieri” și “norod creștinesc”): “cunosc voința inimii voastre”. Nu ezită să poruncească cu strășnicie meșteșugarilor, negustorilor, breslarilor să cinstească ziua duminicii, încearcă să-și imagineze ceea ce gîndesc ascultătorii săi, pentru a le da replica (prolepsa), amintindu-le că el răspunde de sufletul lor: “de gîtul meu spînzură sufletele voastre”.

Elocința Sfîntului Mitropolit Antim se adresează afectului, sensibilității umane, atît în linie morală, cît și în linia credinței. Cu siguranță, predicatorul are conștiința că rostirea trebuie adecvată scopului. De aici, literaritatea textului, definită de G. Călinescu (1982: 12) “trecere firească de la planul material la cel alegoric”, spre cultivarea sensibilității și accederii unui public “neobișnuit cu transcendentalitățile” spre semnificații abstracte.

Dacă Miron Costin se sprijinea pe fenomenele naturii spre a le face înțelese pe cele istorice (primenirea sau căderea unei domnii), Antim le folosește ca instrumente comparative pentru fenomene de ordin psihic, încît descrierea servește nuanței de profunzime a discursului cu potențe lirice. Acest procedeu este folosit cu precădere în două texte și sporadic în celelalte. Este vorba de “Cuvînt de învățătură în 26 ale lui Octombrie asupra cutremurului și a marelui mucenic Dimitrie, izvorîtorul de mir” și “Luna lui Iunie 29 zile la Sfinții Apostoli Petru și Pavel”.

Aceasta din urmă debutează cu un *exordiu* (proimion) compus cu ajutorul figurii retorice numită *adynata* (ceva imposibil de realizat), afectînd neputința “limbii omenești de a grăi” (Antim Ivireanul, 1888: 58) în măsura “vredniciei apostolilor” prăznuiți. Ideea se amplifică treptat, cu fraze acumulative, introduse prin *repetiție anaforică* (procedeu stilistic care constă în repetarea aceluiași cuvînt la începutul mai multor fraze sau părți de frază pentru accentuarea unei idei sau pentru obținerea unor simetrii: [...] atîta sînt de multe învățăturile lor cele vrednice de minune, cît întrec la număr nisipul mării și stelele ceriului; atîta sînt de minunate vitejiile lor, cît nu e să le priceapă toată limba pămîntească și să nu se minuneze mintea omenească. Atîta sînt de slăvite faptele lor, cît covîrșesc (și fac făr de graiu) “toată mintea spre lauda lor și spre cinstea pomenirii lor” (Antim Ivireanul, 1888: 56). După o astfel de *captatio*, ascultătorii săi se vor fi întrebat: ce va mai spune Vlădica? El preîntîmpină caracterul dialogat al prediciei: “Deci nu mă pricep ce voi să fac astăzi [...] Să vorbesc? Dară ce cuvînt vrednic va putea să aducă mintea mea cea proastă și neștiința învățaturii mele [...] Să tac iar? Mă tem că mă voi osîndi ca un nemulțumitor. El găsește salvarea în comparația superlativă a apostolilor cu “cei doi luminători mari, soarele și luna” (*ibidem*). Astfel “voi da îndrăzneală neputinței mele, spre a face lauda lor” (Antim Ivireanul, 1888: 57). Este, în fapt, acest text un imn al soarelui, cu atributele spirituale ale luminii care risipește “întunericul necredinței”, este sursa căldurii care pătrunde în străfundul inimii spre a “descoperi vicleșugul”. Aici se ajută Sf. Mitropolit de imagini din “cel cu Gura de Aur, Ioann”. Sfințul Mitropolit însuflețește soarele, îl face suflet al universului fizic și psihic. Soarele este “simțitor”, “toate le însuflețește și le înviază”, “iscodește” în casa inimii denunțînd păcatul. Dacă am realiza o scară a figurilor retorice bazate pe invocarea *soarelui*, aceasta ar începe cu simpla *comparație*: “acea frumusețe luminată ca a soarelui iaste”, pînă la *superlativul absolut*: “vîrf celorlalte stele” pe care “le covîrșește cu lumina pe toate de la răsărit pîn’ la apus” (*ibidem*). Toate figurile asociative și asimilările rămîn pe o primă treaptă a esteticului, indiferent că se sugerează funcția cosmică sau cea figurată: suma însușirilor lui Hristos.

Trecerea la cel de-al doilea element al encomionului (encomion = cuvîntare de laudă, *elogiu*), *luna*, se face printr-o frază didactică, de sistematizare a prediciei. Tonalitatea laudei se schimbă. Pentru că luminează ziua soarele este “semnul darului” (Antim Ivireanul, 1888: 62), iar luminătoarea nopții, deși este “semnul păcatului” (*ibidem*), alunecă nevinovată pe boltă, își “călătorește călătoria”

netulburată de vrăjmașul lătrat al cîinilor (Antim Ivireanul, 1888: 61). Descrierea, foarte animată, este evident aluzivă, are un sens simbolic. Apare o notă de ambiguitate în numirea misterelor astrului nopții, cu toate că se operează același transfer în plan spiritual: “Multe feliuri de vrednicii, stăpîniri și puteri dau filosofii să aibă luna; și întîiu zic: cum că luna iaste podoaba nopții, asemănătoare soarelui și stăpînă mării [...]” (Antim Ivireanul, 1888: 59). Aceste imagini sînt urmate de simbolica spirituală a astrului, trimis de Dumnezeu “ca să lumineze limbile dintru întunericul slujirii de idoli”, împotriva lui “Luțifer” și a tuturor născuți lor iadului. O parte narativă asociază simbolica lunii cu lucrarea apostolică a Sfîntului Pavel. Înainte de a “întoarce cuvîntul” spre țara creștină: “Acum voiu întoarce cuvîntul meu către tine, țară creștină [...]”, predicatorul mai revine odată la puterea cosmică a lunii de a stăpîni marea scăpînd de la naufragiu corabia Apostolilor (Antim Ivireanul, 1888: 61-62).

În didahii, stihiile: întunericul, vîntul și marea în furtună, figurează ca forțe care primejduiesc omul. Prin urmare, potrivit afirmației lui Șerban Cioculescu, Sf. Mitropolit avea “un simț viu al naturii”, utilizat atît cît îi permiteau canoanele predicii.

Cu un efort de imaginație, putem reconstitui calitatea auditoriului lui Antim, în ceea ce privește ritmul de viață reglat după calendarul creștin, moravurile sociale și familiale, vestimentația și limbajul, pentru că toate acestea sînt lăudate sau acuzate de predicator.

Se știe că, în retorică mai ales, timbrul, intonația, accentul, intensitatea vocii, ritmul frazării, mimica și gesturile, ca elemente paralingvistice ajută eficacității discursului. Imaginile create de mîinile mitropolitului arătau ochilor ceea ce cuvîntul spunea urechii.

În loc de concluzii

Din perspectiva istoriei literaturii, Sfîntul Mitropolit Antim este considerat cel mai important predicator bisericesc de la noi. Considerația se motivează nu atît prin construcția și logica internă a textelor în discuție, cît prin plasticitatea formei care încearcă să mizeze pe sensul secund al imaginii alegorice.

Predicile lui constituie o prețioasă sursă de informație asupra obiceiurilor, datinilor, moravurilor și evenimentelor istorice. Din ele se constată smerenia autorului, înalta idee despre preoție, conștiința răspunderii de păstor și mijlocitor între credincios și Dumnezeu, profunda cunoaștere a Sfîntei Scripturi, o vastă cultură teologică și laică. El înfierează cu vehemență viciile vremii sale, considerînd că acestea îl înjosesc pe om.

Întreaga operă predicatorială a Sfîntului Mitropolit are, în primul rînd, o finalitate moral-teologică și nu estetică. Esteticul rămîne doar instrumentul intenției de fond. Oricum, Sf. Mitropolit este un creator și un excelent mînuitor al posibilităților expresive ale limbii române literare de atunci. El a reabilitat, pentru Biserica românească, valoarea predicii, propunînd în locul traducerilor citite o construcție originală care pledează, prin idee și cuvînt, în favoarea artei retoricii.

Pentru vremea respectivă, este foarte important să subliniem triumful elocinței sacre în limba română asupra predicii grecești. Talentul cultural al Sfântului Mitropolit nu a fost egalat decât de gustul pentru carte al Stolnicului Constantin Cantacuzino.

Aprecierea că Antim Ivireanul este primul mare orator bisericesc în limba română este îndreptățită, deoarece a intuit că vechile cazanii care se citeau în biserici rămâneau neînțelese de popor și, deci, neeficiente pentru sufletele celor care le ascultau, din cauză că traducerile lor, imitând servil ordinea expresiilor din versiunea originală, erau alcătuite din cuvinte greoaie, cu o sintaxă confuză și o topică ce nu se mai potrivea cu structura sintaxei și morfologiei caracteristice limbii române de atunci.

Didahiile Sfântului Mitropolit au fost copiate și rostite pînă în secolul următor. În istoria literaturii române, opera retorică a lui Antim semnifică momentul important de conștientizare a forței persuasive a cuvîntului.

Bibliografie

Călinescu, G., 1982, *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent*, Editura Minerva, București
Ivireanul, Antim, 1888, *Didahiile*, Tipografia Cărților Bisericești, București